

Lungatg vegl sursilvan en litteratura e documents communals

Autor(en): **Bundi, Martin**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **111 (1998)**

PDF erstellt am: **12.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-236374>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Lungatg vegl sursilvan en litteratura e documents communals

Martin Bundi

Treis impurtonts documents historics da Sagogn

La veglia vischnaunca grischuna fuva in interessant organissem, surtut da tempra economica e sociala, dynamics enviers ils basegns dils temps. Lur fatgs cumins reglavan ils vischins en «Tschentaments» ni «Uordens», semegliants allas costituziuns ni leschas dad oz. Ferton ch'ils Uordens da vischnaunca dall'Engiadina e dalla Val Müstair ein vegni publicai extendidamein dad Andrea Schorta, maunca ina tala interpretesa grondamein per la Surselva e pil Grischun central. L'interpretaziun e publicaziun dils treis documents suandonts schabegia culla speranza che ulteriurs Uordens possien medemamein vegnir tratgs alla glisch e surdai alla stampa. Cun l'emprema contribuziun sur dil «Litgun da Sagogn», probabel la pli veglia perdetga da lungatg scret sursilvan, vegn in document reediis che Giachen C. Muoth haveva gia publicau en las Annalas 1890 (p. 112-122). Quei schabegia d'ina vart per actualisar siu cuntegn e per cumparegliar el en connex culs auters documents e da l'otra vart per far evident certs tratgs characteristics dil temps, dil lungatg e digl autur. Il Tschentament da vischnaunca da 1598/1715 astgass medemamein esser, schi lunsch che siu cuntegn va anavos sil 16-avel tschentaner, in dils pli vegls uordens communals existents sursilvans; el tradescha in toc cultura genuina dil humanissem. Il tierz document finalmein, partenent las Sorts, deriva dalla mesadad dil 19-avel tschentaner, d'in temps da pauperissem, e circumscriba co il vischinadi ha partgiu ora a ses habitonts tocs d'uaul ni pastira per transformar quels en funs cultivai.

1. Il «Litgun da Sagogn» sco product da litteratura humoristica

Sut il tetel «Material historic» han Hartmann Caviezel e Giachen C. Muoth giu publicau ellas Annalas 1890 (p. 73-122) ina retscha da do-

cuments romontschs.¹ Denter quels figurescha sco part IV da Muoth la contribuziun «Products de litteratura vulgara», ina introducziun da biebein duas paginas e lu l'ediziun d'in text fragmentaric dil «Litgun». Il manuscret original ch'ei oz buca da catar pli derivava ord igl archiv da cusseglier naziunal Anton Steinhauser a Sagogn, «per part aunc jerta dils Castellis a S. Nazari», sco Muoth constatescha (p. 90).

a) *Dataziun dil document*

Muoth ha attribuiu al fragment ina valur «litterala ed antiquara» muort sia vegliadetgna. El ha situau quel el 16-avel tschentaner e numnau el sco document (da quels tochen ussa enconuschents) il pli vegl sursilvan, e quei sin fundament da scartira, pupi, lungatg e «particularmein ord duas remarcas el context». Cun raschun ha el fatg attent als dus suandonts texts: Alla descripziun che la Tuora vegni guvernada sco las 17 provinziis «dilg Nederlandt» e che quels da Valendau hagian giu baghegiu gl'onn vargau ina punt sur il Rein encunter l'Isla da «Formicleras»; quella punt seigi denton vegnida derschentada dall'aua gronda. L'argumentaziun da Muoth ei fetg plausibla: ch'in autur versau, sco quel da quei text, vess entuorn 1600 ni pli tard buca plidau pli da 17 provinziis dil Nederland, suenter che las siat provinziis dil nord eran daventadas reformadas (Hollandia) e sese-paradas dallas 10 dil sid, restadas tier la Spagna. Quella separaziun ha giu liug 1581. Muoth ha plinavon allegau che notizias egl archiv da Sagogn discuorien dalla punt numnada sur il Rein alla fin dil 16-avel

---

¹ *Annalas della Societad Rhaetoromontscha*, 1890, p. 73–122 *Material historic*. Sin p. 73–90 publichescha MUOTH «*Caschun e Descriptiun del Tumult u. Ujara dels de Sagoign 1701*» tenor in manuscret digl avat da Mustér, ADALBERT DE FUNDS, e sin p. 91–93 in «*Plaid d'abdicaziun*» d'in mistral dalla Foppa, probabel dalla fin dil 18-avel tschentaner. Lu suondan p. 94–101 publicaziuns da HARTMANN CAVIEZEL da «*Plaids da cumin*» da BRINCATZI CAPREZ (1700) e da JOHAN CAHENZLI da Trin (1710) sco era da GION BENADETC CAVIEZEL (1798) e da FRANCESC CAVIEZEL (1840) da Tumegl el cumin d'Ortenstein; plinavon aunc ina brev da BLASIUS ALEXANDER da 1622, edida da HARTMANN CAVIEZEL, p. 102–111. Sco part IV. figureschan allura p. 117–122 ils «*Products de litteratura vulgara*» da MUOTH cul «*Litgun da Sagogn*».

tschentaner. Talas notizias ein deplorablemein buca d'eruir oz pli. Denton porschan ils protocols dallas Treis Ligias ulteriurs renviaments indirects: Tenor quels ha ei dau igl onn 1570 ina aua gronda che ha caschunau donns en pliras cuntradas, aschia fuva p. ex l'impurtonta punt sur il Rein denter Castrisch e Schluein vegnida destruida grondamein.² Quei lai presumar che era la punt da Valendau seigi vegnida derschentada 1570. Nies document dil «Litgun» savess allura vegnir dataus sin igl onn 1571.

Per quell'aula vegliadetgna dil document plaidan vinavon diversas indicaziuns sur fatgs locals: Las ruinas dil casti da Schiedberg sil crest da sablun ein aunc veseivlas, igl intschess da Bregl ei claus per part da seivs e per part d'in mir (restonzas digl allod dils Victorids da 765), l'aua dil «Rung» survescha per schuar, las canals da Spaleus ein en cumpleina funcziun, la cuntrada da Muleins ei circumdada da palissadas (seivs).

b) Igl autur ni poet e siu lungatg

Muoth ha considerau ch'igl autur dil text seigi propabel staus in protestant. En mintga cass era el in um fetg instruius, bein cudischius ella historia antica, ella geografia mundiala, els fatgs dalla politica dalla tiara dallas Treis Ligias e da siu proxim contuorn; en medem temps havev' el enconuschientschas excellentas dalla situaziun economica e sociala sco era dalla topografia da sia vischnaunca: En tut priu ina persuna cun vasta savida humanistica. El enconuscheva las cume-dias da Plautus. El aveva ina survesta exemplarica sur dallas differentas fuormas da stadi sin gl'entir mund. Aschia discuora el dad Erb-königreichs e Weidwodschafts, da Fürstentums e Magnatschafts, da Sultanats digl Ottoman, digl imperatur da Japan e dil regiment dil Moscovitter, da Heiducks ed Egipters, dil Kaiser dad Indostan cun il Ganges ed igl Indus, da Westindia, las Antillas e l'America cul flum Amazonas. El fa era menziun dil «stand democratic» grischun.

---

² Archiv dil stadi grischun, Bundestagsprotokolle, Tom 3 (1570–1574), p. 1, 6, 7, 71, 82, 90, 92, 105, 108, 122, 148, 207. Il rapport sur dalla punt da Castrisch sesanfla a p. 1 e datescha dils 24 d'oct. 1570.

En moda humoristica attribuescha igl autur allas differentas fuor-
mas da stadi ils superiurs ni officials adequats che regian simbolica-
mein sur dils divers contuorns ni funs digl intschess da Sagogn: In
maletg ni reflex dil mund universal reducius sil microcosmos d'ina
vischnaunca grischuna. Aschia governa in «podestat» sco «anwalt» l'Isla
da Corfs, in «commissari» la Plaunca Nossadunna, uffecis che repre-
sentants da famiglias prominentas occupavan da quei temps en Val-
tina; lu dat ei uffecis da notars e cancellars, da vugaus, «anvalds» e
«seckelmeisters». Era la vesta filosofica digl autur ni siu «spectrum
mundial» muossa ina tempra progressiva. Cun sia remarca: «La Tuora
schai grad da l'autra vart dilg Mund, enten West-India, ancunter Me-
xico a Peru» eis el in clar adherent dil maletg da Toscanelli e probabel
era da Kopernikus: Il mund ei rodunds, e da l'autra vart dil mund se-
sanfla l'America!

Il lungatg semova savens en formulaziuns poeticas. El cuntegn per
part plaids arcaics romontschs che resplendan in svilup avon quel da
Stefan Gabriel, in lungatg ch'ei aunc avischinaus pli stretg che pli tard
al ladin. Ins anfla cheu expressiuns per part svanidas ni emblidadas
sco: ansugels (ils uauls furneschen ansugels tier tuttas sorts navs e bar-
cas: schegie ch'il plaid para da derivar da 'suga', ha el cheu la muntada
dad enzerchel), arschantar (il Rein ha arschentau la punt: ha derschen-
tau ni sbuau naven ella), carsar (in intschess carsaus da seivs: circum-
daus), carvauna («inna carvouna sagiallada cun Rascha da peng»: ina
tastga da scorsa-pegn per rimnar rascha), pichienieras (ina garnischun
da pichienieras a l'Isla da Corfs: pugnieras), spidauns («jeuettas sco spi-
douns» che creschan sillas caglias da Plaunca Nossadunna: suspidaunas
= Felsenbirne, -mispel), tilgiaditscha (tagliadetscha: lenn stgein, sca-
natsch). – Per part documentescha il text in lungatg official, diploma-
tic che tradescha la tempra d'in scarvon ni notar, sco per exempel: vi-
dimar copias ed extracziuns, schentar si la Darchira, sagillar breffs etc.
Ei fuss giavischeivel ch'in romanist fagess in studi specific filologic sur
dil lungatg da quei document.

Igl autur da quest text astgass esser staus in adherent dalla famiglia
Jochberg. Quella famiglia prominente habitava allura il casti Asper-
munt a Fraissen ed occupava in'entira seria dad uffecis en vischnaunca,
cumin ed ellas Treis Ligias. In dils pli erudits da quella famiglia era
Gallus Jochberg, documentaus da 1545 tochen 1567 sco scarvon dalla

Ligia Grischa (Landschreiber).³ El aveva ina parentelluna en gl'entir Grischun e sur quel ora e manteneva corrispondenza cun umens sabis dil temps. Dad el deriva ina vasta collecziun dad actas e pergameinas dalla Ligia Grischa che fuorman oz in impurtont tschep digl Archiv da stadi grischun. Da sia vegliadetgna enneu fuva el entuorn 1570 buca giuvens pli; quei sclauda denton buca ch'el seigi staus igl autur. El spért liberal dalla famiglia Jochberg dev'ei probabel era singuls reformai; en mintga cass esistevan relaziuns familiaras en quella direcziun. Sche buca Gallus sez, savessen era siu feagl Rudolf ni siu cusrin Hans (quel era student a Basilea entuorn 1554) vegnir en damonda sco auturs. Da supponer ei ch'il poet exercitava oriundamein sez enteifer la cumpignia da mats (Minderschaft) igl uffeci da «notar» (Silvius ca beiva vin) ni da «canzler» (Liberatus da naging), ils suttascrets ell'introducziun da siu epos. Il fatg che Muoth ha anflau il manuscret tier la famiglia Steinhauser che habitava la tuor Fraissen, nua che vidavon ils Castellis residevan ed avon quels ils Jochbergs, conferma la tesa digl origin dil document tier ils davos.

c) *Igl usit dil «Litgun»*

La tradiziun orala raquenta da vegl enneu d'in usit dalla giuventegna dil «Litgun da Sagogn». Era Gion Cadieli, il poet dil liug, ha scret ina poesia sur da quel.⁴ Muoth relata che l'arma dalla vischnaunca da Sagogn porti per emblem principal «la figura d'ina mazza (Kolben, Keule), ch'il pievel numna humoristicamein 'il litgun' (Knödel)» e ch'il num derivi da cheu. En quei senn sa quei buca constar. Igl ei

---

³ Gallus Jochberg, ca. 1525–1600, era feagl dil cauderschader dalla Ligia Grischa e fundatur dalla lingia Jochberg a Sagogn, Hans Jochberg. Gallus marida Catharina Ninguarda, feglia da Giacomo Ninguarda ord Valtina, en possess dil signeradi da Löwenberg a Schluein 1584–1594. Dapi 1554 ei Gallus documentaus sco scarvon dalla Ligia Grischa; 1568/69 eis el mistral dalla Foppa e 1569/71 podestat a Morbegno en Valtina. – Cf. Archiv dil stadi grischun, Urkunden-Sammlung e Landesakten.

⁴ GION CADIELI: *Ovras*. Ediziun da Lothar Deplazes, Mustér 1983, p. 158/159. L'emprema ga ei quella poesia cumparida el Tschespet 10, 1930, «Brumbels e stumbels», p. 96.

pusseivel ch'ei esisteva inaga ina bandiera dalla cumpignia da mats cun igl emblem dil litgun. Denton l'arma ni il uoppen da vischnaunca ufficial cuntegn la persuna da S. Columban, dil patrùn dalla baselgia digl 8-avel tschentaner si Bregl da Heida.

Probabel gia avon il 16-avel tschentaner seradunava la giuventetgna carschida (ils ledis) il gi da perdanonza, l'emprema dumengia avon S. Gagl (16 d'october), sin il plaun da Muleins, il «fry» dad oz, da sias uras claramein separaus dils dus vitgs e circumdaus da seivs e pumera. Cheu deva ei in past e divertiment da cuminonza. In litgun dad extraordinaria grossezia vegneva cotgs dallas mattauns e consumaus cun patlaunas e bia vin vitier. Plaids dil capitani da mats e d'alters giuvens talentai sco era produziuns hilaricas accumpignavan la tschavera. Quella fiasta populara fuva tenor Muoth semantenida era suenter la reformaziun, «silmeins durent ils temps de buna pasch confessionala ... e haveva, en consequenza dellas relaziuns pariteticas della vischneunca, acquistau in caracter plitost secular e politic».⁵

La descripziun dil «Litgun» tschenta igl origin digl usit e dall'arma sin ina brev (document) dils mats, intermediada d'ina princessa, suenter ch'ils giuvens havevan giu battiu in' uiara culs pugns pervia da lur uoppen (cun gl'emblem dil litgun). Cheu era prescret ch'ina immensa quantad malters da frina dumiec, segal e salin sco era da stera pieun culau dad alp haveva da vegnir furnida a Muleins. Cun quei era da far ina «broda cun mai in Lichiun» ed in ladretsch plein patlaunas: liungas e ladas, quadras e rodundas, grossas e satellas, grondas e pintgas, buca magras, mo aschi grassas ch'ellas culien sur il baditschun («madi-tschun»). – Ussa suondan en fuorma humoristica las cundiziuns per esser recepius ella cumpignia da mats. Per entrar ella «Minderschaft» (ils ménders = ils mats) haveva il giuven gl'emprem da pagar il «paun en pieun», era sch'el fuss 400 onns vegls.⁶ Lu havev'el dad absolver in examen (provas), da far las dueivlas empermischuns, e sinaquei vegneva el «unschius». La cumpignia da mats gudeva plinavon ils dretgs «da vin da nozzas». Quei corrispundeva agl usit fetg derasaus da lezzas

---

⁵ Cf. MUOTH, Annalas 1890, p. 113.

⁶ «Paun en pieun» ei ina vegliorda spisa grischuna; sia expressiun ei el decuors dil temps s'alienada tier «paun palus, pompalus».

uras che quel che maridava haveva da pagar alla cumpignia ina summa daners per la fiastetta da «vin da nozzas» cun ceremonias da cumiau visavi al partent. En in cudischet special ei plinavon fixau co la cumpignia exercitescha sia polizia visavi a dunschallas e mattauns, co ella fa dertgira e partga ora las vugadias, co il «seckelmeister» dei menaschar culs raps e tgei ch'el dei pagar a spiuns che portan las tgisas. Quella dertgira dei haver sia entschatta cun gl'emprem gi digl onn niev e cuzzar tochen gievgia grassa, quei vul gir tochen la fin dil tscheiver.

d) La descripziun topografica

Quella cumpeggia la gronda part dil document. Ei setracta denton mo d'in fragment, quei vul gir che certas parts dil manuscret original mauncan. Aschia maunca deplorablamein era la descripziun dil vitg. Quei ch'ei avon maun sereferescha d'ina vart als funs el contuorn dil vitg, allas aclas, islas, als uauls, cuolms ed allas alps e da l'otra vart summaricamein alla demografia. Ils biars nums da funs ein aunc enconuschents oz alla generaziun pli veglia dil vitg, denton strusch pli als giuvens. La diminuziun immensa e concentraziun dils menaschis dall'agricultura han schau curdar en emblidanza biaras enconuschientschas topograficas e dils nums locals.

Il funs casa e las aclas

La descripziun entscheiva oradem il vitg dadò a «Via lada» (buca: Vilada) e Starviz e meina dil Plaun anen tier Sut Baselgias e Cresta Munteina. Quei crest numna il document pervia dil bi «prospect» in deletg dils egls. Prau Noll, exponius alla calira da miezgi, era da quei temps circumdaus da caglias e geneivra. Igl areal cultivau sur il vitg dadens: Calnetg, Sogn Bismins, il Gir, la Plaunca (las Sorts), Plaun Larisch e Canginas era mintgamai tschinclaus da clasiras, ed era la pastira da Plaun Pigniel e Teit era cunfinada da seivs (palissadas). Sco spazis apprezzai ein il Runc cun sia aua da schuar e Quadras, Bregl, Crest da Heida e Survilada taxai, ed igl ual da Mulin ei in nizeivel «fluss» da las canals da Spaleus. Fetg preziosa ei la «residenza» da Muleins, ditgada dils mats «tont custeivla» sco las planiras d'Elysium (l'insla dils beai) ni il paradis dils pagauns, perquei ch'els salvan leu lur radunonzas e divertiments e lur «olimpiadas». Igl areal da Muleins vegn descrets sco circumdaus da palissadas. Che quei ei buca mo ina frasa cumprova in maletg dil pictur da Chiavenna da 1639 en in arviul

dalla nav traversala viers miezgi dalla baselgia catolica a Sagogn: la cullissa muossa Sagogn e Schluein; il vitg serrau ei cunfinaus viers la planira ni il funs d'ina seiv da pals, interrutta da purteglas che meinan ora silla cultira.⁷ Dallas aclas vegnan numnadas Planezzas sura e sut cun la Runca, Bargaus sura e sut (cunfinaus dil Rein e digl Ual da mulin, cumparabel agl Indostan cun igl Indus e Ganges) e la Tuora. Lu vegn aunc fatg menziun dil casti da Schiedberg.

Las Islas

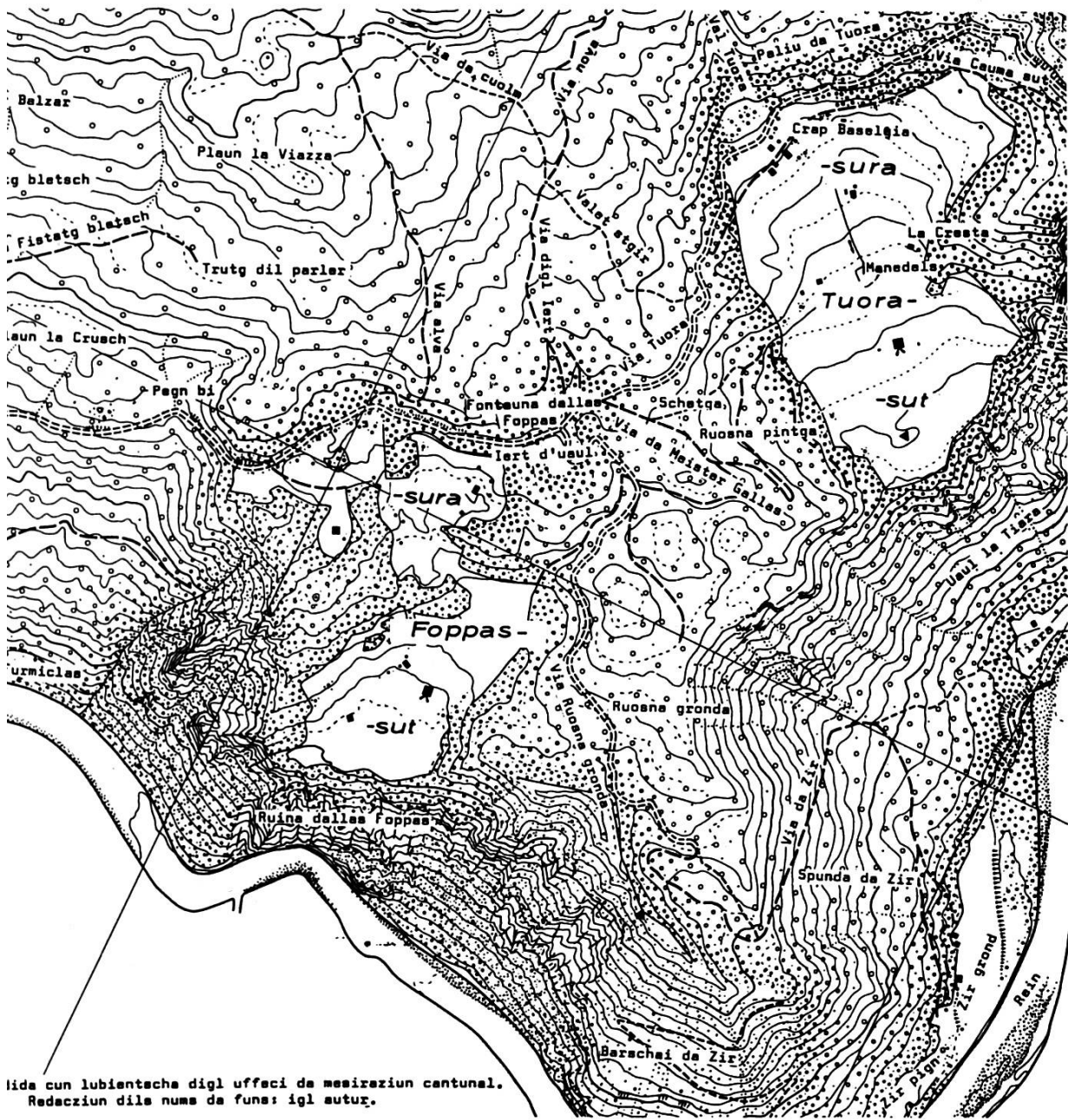
Ellas vegnan numnadas las Antillas dalla giurisdicziun dils mats. Ei setracta dallas mesinslas runcadas e cultivadas alla riva dil Rein. Il document entscheiva giudem, numnond gl'emprem l'Isla da Corvs, che cunfinescha cun Flem e schai oz visavi la staziun da Versomi. Lu suonda Zir ch'ei spartgius en duas parts: Zir grond e Zir pign. L'isla la Tiara existeva probabel lu aunc buca e representa ina runca ord temps pli niev. L'isla sut Plaunca Nossadunna ei quella sut il vitg-dadens che vegn oz generalmein numnada Disla. Il dutg descuret d' aua minerala cotschna cuora leu aunc adina sco pintg' auetta viers il Rein. Sco davosa figurescha l'Isla da Prau grond che era, tenor la descripziun, per dapi paucs onns vegnida cultivada, pia per cuort avon 1570. Quella isla tunscheva inaga bia pli lunsch ora el Rein, il qual ha cuntinuadamein magliau naven in bionton da siu sulom. Igl autur dil text cumpareglia ella cun la mesinsla da Gibraltar!

Ils desiarts

Sco tals ein d'entelgir areals buca cultivai sco era pastiras ed uauls. Sur ils vitgs sesanfla crappa e caltschina che survescha a construir casas e palazs, la geneivra per «tschamentar» (fimentar), caglias-coller per scaldar pegna. Leu san ins era far catscha sin selvaschinas da peil e da plemas. (Al liug Carcarolas vegneva inaga, sco il num che sereferescha a «caltgeras» lai percorscher, recaltgau caltschina). – El desiart

---

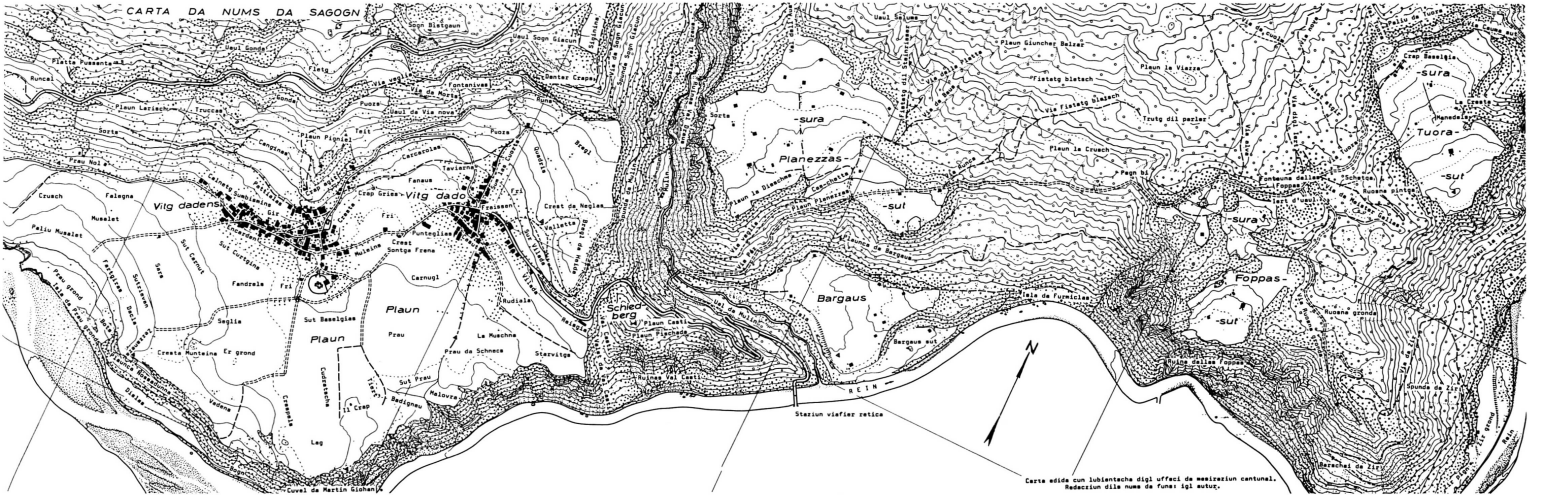
⁷ Cf. POESCHEL, ERWIN: *Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*, Bd. IV, p. 99. – Cf. era il maletg silla cuviarta davostier da: Schweiz. Kunstführer, Katholische Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt in Sagogn, da ALFRED WYSS e GION MARTIN PELICAN. Berna 1997.

lida cun lubientscha digl uffeci da mesiraziun cantunal.
 Redacziun diis nume da funa: igl sutur.

(
]
]
(
(
]
]
]

Carta edita cum lubiantateh digi uffizi de munitazion cantonal.
Redaccion di la nume de fune: igi autor.

da Spaleus ch'ei ina avdonza da glimaris selvadis, eis ei lubiu da «sagittar», denton buca cun crosa da tschereschas! – La Mutta da Planezzas e la Plaunca da Bargaus furneschan ils enzerchels necessaris, ferton che Cauma sura e sut, Plaunca biala, la Crappa da Tuora e las Plauncas da Planezzas porschan lenna da tutta sort. Ulteriurs desiarts el senn da pastiras ein las Paleus «Manganet», Plaun Spaleus e Plaun Planezzas; plinavon las Foppas, Lantagien e Cardinel, nua ch'ei vegn anflau tieu-tgietschen. Sco grond desiart numna il text lu l'Isla da Furmiclas che schischeva viers damaun da Bargaus, nua che ils avdents da Valendau havevan giu erigiu la punt menziunada. Quei areal ei per gronda part daventaus el cuoz dil temps in'unfrenda dallas auas grondas.⁸ In ulteriur desiart ei finalmein il cuvel isolau ella Ruinaulta sut ils vitgs, numnaus il Cuvel Marti Johum; ironicamentein vegn quei liug titulau in «cabaret da refrestgament» per quels che avdan leu alla riva.

Cuolms ed alps

La descripziun numna cumpletamein ils cuolms cun lur singuls nums, sco els vegnevan aunc gudi cun clavaus e tegias per caschar tochen cuort suenter la secunda uiara mundiala. Giuridicamentein exact ei la constataziun ch'ils cuolms schagien sin territori da Lags. L'entschatta vegn fatga culs cuolms grass da Murschetg e Mulania, Lavanuz ed Uaul da liung, Zuneu sura e sut; lu suondan Manugl e Val Buglina, Trutgs, Brinzeuls (Planzouls) e Valiasra, Larnags, Ravaneins e Mongias. Ils cuolms maghers – probabel quels che eran vegni runcai pér tard e che vegnan oz buca cultivai tuts pli – ein numnai en lur entira diversidad: Spinas, Mitteun, Tarvischels, Suloms, Fatschas, Tarmosas, Barguns, Tschavraga, Plaun canus, Clavau niev, Con da cuts, Valiers, las Vals, Runc liung, Uaul e la Plaunca.

Sut il tetel «nossas alps» figureschan treis: Il Plaun dadò, l'Alp sura e la Fuorcla sut e sura. Appartenent l'alp Plaun era il possess gest cuntrari dad oz: Lags possedeva il Plaun dadens e Sagogn il Plaun dadò. La circumscripziun dall'Alp sura «cun ils glitschers antrocan da

---

⁸ La punt che surmuntava il Rein sper l'Isla da furmiclas era probabel in passadi gia dil temps medieval enneu pils da Valendau da saver menar lur biestga ch'els alpegiavan sillas alps da Nagens.

Glaruna» representa in mussament dapli – en vesta alla dispeta actuala denter Lags e Sagogn – che siu intschess tunscheva tochen sil fil e cumpigliava il glatscher Vorab. – Schi loschs ch'igl autur era da quell'as alps, el vuleva buca cumparegliar ellas cun quellas digl Atlas ell'Africa; in tratg communabel havevan ellas denton: sin lur spitgs havevan omisduas glatschers ed ella bassa calira. El finescha sia descripziun cul proverbi latin: *Ilis aults maiestus, las vals en miseria.*

e) Statistica

Schebein las indicaziuns appartenent «ilg diember da las Olmas» dalla vischnaunca ein cumbinadas cun invenziuns spectacularas, astgan ellas per part vegnir taxadas sco realistics. Aschia astgassen las 82 cuorts corrispunder al stan dil temps (1570) : 82 menaschis purils cun casa e clavau, ina grondezia che sa cumprender dapli che 100 casadas ni fiugs. L'entira populaziun po haver dumbrau 500 tochen 600 habitonts. Il diember da 500 armauls (biestga armativa) e ca. 600 tocs biestga manedla (nuorsas e cauras) para medemamein realistics. En senn humoristic e simbolic pretendeva la cumpignia da mats ina taglia dils habitonts e da lur animals e che catschadurs e pescadurs provedien lur cuschina cun da tutta sort selvadi e plemam ed animals dall'aua.

2. Tschentaments da Sagogn da 1598/1715

Quei document sesanfla all'entschatta d'ina scartira sur dils dretgs da vischnaunca, conservada egl archiv communal da Sagogn.⁹ Sco igl autur ni scarvon da quels tschentaments scriva ell'introducziun, havevan ils perdavons «zund ludeivlameng» urdanau ed endrizzau gia igl onn 1598 per il beinstar e nez dil vischinadi biars buns uordens e tschentaments. Damai che las caussas dil mund ein denton suttapostas alla malstatteivladad, han ils vischins 1715 augmentau quels uordens

---

⁹ Il document nunpaginau sesanfla all'entschatta dil cudisch «Dorfrechte» digl archiv communal. Il frontispeci muossa in ornament grafic ed in tetel tudestg: «Unserer Nachbahrschafft Sagensz; angenommene Ordnung= und Satzungen; auffgesetzt und ernüweret Anno Christi 1715. Lu suonda il text, mintgamai parallel en duas colonnas ina sper l'autra en tudestg e romontsch. Plirs indecis plaidan persuerter ch'il romontsch fuva il lungatg original ed il tudestg ina translaziun da quel.

ed adattau els als basegns dil temps, en favur dils vegnentssuenter e per ch'il cuminesser vegni mantenius en flur e beinstar. Aschia restava il tschep dils tschentaments da 1598 vinavon en vigur. La radunanza dils vischins da 1715 ha decidiu che la nova redacziun dils statuts deigi vegnir scretta en in cudisch ed ils tschentaments ed uordens mintg'onn vegnir legi avon per che tuts vivien leusuenter; ils officials havevan entras «sarament» (engirament) da s'obligar d'observar exactamein ils statuts. Alla fin dall'introducziun vegn la benedicziun dil Tuppussent implorada per quell'ovra, ina invocaziun che schibein catolics sco reformai cumpartgevan comunablamein.

a) Il scarvon dil document

Probabel ston ins distinguer denter in scarvon dils tschentaments da'1598 ed in auter da 1715. Igl ei buca d'eruir, tgei part che deriva digl emprem e tgeinina dil secund. All'entschatta dil document stat in prolog che sereferescha ad ina historia da Plutarch. Plutarch era in filosof grec (ca. 46 tochen 120 suenter Cr.), burgheis d'honor d'Athen, ambassadur ed um cun stretgs contacts cun prominents romans. Tenor la historia da Plutarch cheu recitada hagi il retg d'Antiochia, Ptolomeus, giu inaga sco hosps siat ambassadurs da differentas tiaras.¹⁰ El discuors a meisa hagi mintga ambassadur ludau il sistem, ils uordens e tschentaments, da sia atgna patria sur quels dils auters. En quei senn fuvan s'exprimi igl ambassadur da Ruma, da Cartago, dalla Sicilia, da Rhodos, d'Athen, da Lacedemone (Sparta) e da Sicionia. «Sicionia» ei Sikyon, ina cuntrada e marcau alla costa dil sid dil golf da Korinth ch'era reha entras siu art e mistregn e che haveva cuntonschiu el tierz tschentaner avon Cr. sia gronda impurtonza politica. Il plaid digl ambassadur da quella tiara era bein schi curios sco originals: En siu stadi vegnien ils jasters buca verti, perquei ch'els portien adina enzatgei da niev; era ils miedis vegnien buca verti, perquei ch'els mazzien ils

---

¹⁰ Retgs Ptolomeus ha ei dau sis el sistem dils stadis dils diadochs suenter la fin dil reginavel d'Alexander il grond. La residenza da quels era per regla Alexandria en Egipta. Il retg Ptolomeus cheu numnau era probabel il quart, surnumnaus Philopator, che regeva denter 221-205 avon Chr. e che ha victorisau 217 encunter Antiochos il grond dalla Siria. Per temps era Antiochia en posses dils Ptolomeers e pusseivlamein era residenza temporara dils retgs dall'Egipta.

sauns; plinavon vegnan negins advocats verti, perquei che quels defendan las caussas malgestas!

Il facit ord quell'anecdota era che mintga tiara e mintga liug hagi sias atgnas isonzas, ses agens uordens e tschentaments. Il scarvon menziunescha ch'ils Grischuns hagian da quei clars mussaments, buca mo ella republica dallas Treis Ligias e stand democratic en general, mobein era ella membra da quei stadi: els cumins e buca meins els singuls vischinadis. Satisfacziun sur dallas instituziuns democraticas e senn da responsablada visavi il cuminesser reflecteschan ord quels plaidis dil(s) scarvon(s).

Il s scribents da quei document gudevan ina certa libertad ella redacziun da prolog ed introducziun e magari era d'interpretaziun dil cuntegn. Els eran senza dubi umens scolai e da cultura. L'enconuschientscha dalla historia greca e romana presuppona ina formaziun humanistica. Aschia astgass il scarvon dil tschep dils statuts da 1598 vegnir encurius el medem ravugl sco igl autur dil «Litgun» da Sagogn; ils onns 1571 e 1598 schain buca lunsch in ord l'auter. Eventualmein setractav'ei puspei da Gallus Jochberg. Il scarvon da 1715 astgass derivar dalla famiglia burgheisa Casutt da quei temps, cudischida bein culs fatgs dalla cultura e politica. En damonda vegn Jacob Casutt che ha 1731 mess en stampa la «Fuorma dilg dreig civil a criminal» dalla Foppa.

b) Ils uffecis da vischnaunca

Treis radunonzas da vischnaunca eran ordinarias: l'emprema dumengia da mars (calonda mars), l'emprema dumengia da matg ed igl atun. Denteren dev'ei radunonzas tenor basegns. Dalla radunonza da calonda mars vegnevan ils uffecis da vischnaunca occupai. Quels eran: Il *cau-vitg* (cuvitg, cuitg). Quel ha da clamar ensemen ils vischins tier la radunonza communal, da menar quella e far las votaziuns. Aschia eis ei d'interpretar ord la stipulaziun «che negin vischin deigi plidar tochen ch'el vegni dumandaus dil cau-vitg». Quella remarca serepeta aunc egl uorden revediu da vischnaunca digl onn 1860.¹¹ – Plinavon

---

¹¹ Cf. Cudisch da dretgs (Dorfrechte) egl archiv communal: Uorden da vischnaunca dils 19 da mars 1860, approbaus sut il presidi da Daniel Bundi. All'entschatta dils 25 artechels secloma ei: «Buca discuorer denteren sin vischnaunca cu la discussiun ei serrada».

vegn declarau che quei che la pluralitad decidi, hagi la minoritad d'acceptar. Mintg'onn vegn tschentau in auter cau-vitg, e quei suenter vegl usit mintgamai in patrun-casa tenor la roda ordinaria. Ils pensums exacts dil cau-vitg ein buca circumscrets. Denter auter havev'el da survegilar ils pasturs e controllar las seivs e che la biestga seigi enferrada. – Il *guardia-notg* («vächter»). Quel ha dad ir entuorn e far guardia (da fiug) e clamar entuorn las uras quater ga la notg, dils 15 da fenadur tochen la fin d'atun ni tochen l'emprema neiv; en medem temps eis el la stad pastur da bovs ni vaccas da casa. – *Pasturs*. Ei vegn pladiu in caverer, in nurser ed in pastur per la biestga da casa. – Buca explicit da calonda mars, denton elegi era dalla radunonza, eran plinavon: – In *saltèr*. Quel survegilava ils funs e pindrava la biestga (pègn per biestga che pasculescha nungiustificadamein sin funs jester). – Dus *ugaus sur ils uauls* cumins; quels havevan da survegilar il néz e diever dils uauls. – Dus *mesiraders da funs*. Lur pensum era da mesirar ils beins jasters (quels che schischevan buca sigl intsches da Sagogn e che havevan buca dretgs sin las alps) e da fixar la taxa d'alp pils proprietaris da tals beins. – *Visitaders dallas cuschinas*. Quels havevan da controllar che las cuschinas seigien drizzadas en tenor igl uorden da fiug.

Buca reglada el tschentament eran l'elecziun e las cumpetenzas dils *geraus*. Ei setracta cheu dils pli aults officials – politichers e derschaders – dalla vischnaunca. Els (probabel dus) representan il vischinadi el cumin dalla Foppa (il cumin era lu la vischnaunca politica e giudiziala sco tala) el Cussegl ed ella Dertgira. Ils «signurs» *geraus* ein gliud da savida e da respect; lur num deriva dad «engirar». Els influenzeschan indirectamein, denton cun autoritad, igl andament en vischnaunca. Aschia san els pretender ch'il cau-vitg clomi ensemen radunonzas extraordinarias per concluder sur da fatgs dallas Treis Ligias (fatgs dallas «terras») ni dil vischinadi. Ensemen cun in per umens vegls, «bein experimentai», vegnan els tenor il Tschentament era incaricai da metter tiarms e dar ora vaus, cura ch'ei vegn garegiau, ed era da far mintga sis onns ils «undergangs», quei vul gir destinar exactamein igl ur (perimeter) dallas vias e cunfins e surfatscha dalla pastira communal, insumma haver quita pil fatg cumineivel.

c) *L'agricultura sco basa centrala dil cuminesser*

Las materias primas agraras ein la basa d'existenza dalla vischnaunca. Per quei reglan ils tschentaments era exactamein lur diever.

Ina gronda part dils artechels pertucca il tener a frein la biestga, che quella fetschi buca donns vid beins privats e communabels. Far seivs ei in pensum permanent ed obligatoric dils vischins. Cheutras vegn consumau in immens diever da lenna. Ei vegn determinau, nua e cu tgei biestga astgi pascular. Las gaglinas ein da tener en, cura ch'igl ei arau e semnau tochen ch'il graun ei bi «schiermen», e cura ch'igl ei da raccoltar quel (far la «mess»). En paregl cun uordens communals dall'Engiadina reglan ils tschentaments da Sagogn buca aschi detagliau ils ciclus d'arar e da raccoltar ils ers ed il sforz da far quellas lavurs en in cert temps limitau.

Tier ils beins communals fetg prezios audan ils uauls e las alps. Ils uauls cumins che surveschan al diever da lenna per ils vischins, astgan buca vegnir sminui e strappazai en lur substantza. Ils uauls schurme-giai ni scumandai senumnan la «schetga» («Tschiggia»). En gl'entir uaul sut via daven da Plaun la Crusch dadens Planezzas tochen Tuora eis ei scumandau da pinar lenna, ei seigi secca ni verda ni tala che schai per tiara; era vegn'ei partgiu ora cheu negina lenna-sort. – Entei-fer igl uorden dallas alps vala il principi ch'in astga buca cargar pli biestga che quei ch'el envernescha. Vaccas cumpradas suenter ils Treis sogns retgs (6 da schaner) han buca dretgs, ni sin pastiras ni sin alps. Tgi che cultivescha beins jasters paga ina taxa per alpegiar.

Insumma ei tut quei ch'ei jester cargau cun grevezias. Ils «hindersäs» (domiciliai, buca-burgheis) pagan ina taxa, fixada mintg'onn da calonda mars, per lur gudiment vid lennas, pastg ed alps. Restrictiva ei era la pratica da prender si jasters sco burgheis, «prender en vischins»: per in undreivel «pundtsmann» maridau vegn'ei pretendiu 100 crunas, per in cun dunna ed affons 200. Suenter 1700 decidan biaras vischnaucas grischnas da duront in cert temps prender en negins vischins pli. Per part era quella tenuta capeivla ord il quitau che lur spazi da produzioni limitau tonschi buca per ina populaziun memia gronda.

Il Tschentament regla era la lavur cumina. Mintga vischin ei obligaus d'ademplier quella diligentamein e gratuitamein. Menziunada ei la lavur cumina specialmein vid vias e punts e vid las Ruinas. Egl intschess dalla antica bova dil Crap da Flem dev'ei bia loghens da ruinas, aschia la via en Val mulin e viers Tuora-Conn sco era quella dad alp denter Valvau ed il Plaun ed en la Fuorcla.

Quinta Terra a machia lieng
ha sias aignas glorias
uordens = a
Schentaments.

Sco nus da quei vein clars a
sufficients mussaments, bucca
mai enten nosa Republica da las
3 ligias a stand democratic en-
ten general, Mo era enten la
membra da quell, enten ils Cumins,
sco era bucca meins
enten ils particulars
vaschinadis.

Quei han specialmeig nos clars velgs
(da niess Ludeivel vaschinadi da
Sagong Schon A 1598. fund
Ludeivlameng urdanau ad ob-
servau, Enaquei ca els han
par beinstar a niess digl vaschinadi
andriqau si bears a buns uordens
a schentaments, a meiss quels enten
bien uorden enten Plezia.

d) Il lungatg e sia muntada culturala

Il lungatg romontsch dils «Tschentaments» da 1598/1715 ei fetg se-megliants a quel dil «Litgun» da 1571. Ei para ch'ils scarvons hagian manteniù ina cuntinuaziun ualti conservativa ella scripziun. Aschia cuntegn era la redacziun da 1715 vivas expressiuns da tempra genuina. Sco exempels seigien numnai: «far meas» (mess, raccoltar il graun, graun madir); «raspar en» (rimnar, encurir si, purtar ensemen); «offniar» (communicar, dar part); «refunder» (prender suenter, remplazzar), «cunderscher» (exequir, indemnisar, cuntentar); la «tschiggia» (schétga, «Bannwald»); la «voulta» (ina ga, ina carga fein), il «pigiamment» (tiara stignada, ferm zappitschada). Quei lungatg era senza dubi era il lungatg duvraus a bucca. Expressiuns, probabel intermediadas da lezzas uras da scienziats e scolai, eran daventadas in bein cumin da mintgin. La societad creava davontier las noziuns necessarias el rom digl actual viver e luvrar. Forsa regeva a Sagogn ina dinamica speciala muort la situaziun confessiunal-paritetica dalla vischnaunca.

Ils dus documents da 1571 e da 1598/1715 dattan perdetga ch'il lungatg romontsch era senz'auter habels dad esser presents el mintgagi, creativs ed innovativs ella sfera profana e laica, capavels da serecuvrar e sesviluppar, senza esser artificials ni semplamein ina clischa (copia) dil lungatg ecclesiastic. El surveva schibein alla conversaziun dils vischins en lur fatgs economics, socials e culturals dil vitg sco era els fatgs politics e diplomatics dil cumin e dil stadi dallas Treis Ligias. Il lungatg era element impurtont schibein dil microcosmos democratic dil vischinadi sco era da quel pli lontan dil stadi republican grischun.

3. Las «sorts» sco project social-economic

Il document «Sur da las sorts» da 1847-1849 scuviera la situaziun precara economica e sociala dalla vischnaunca ella mesadad dil 19-avel tschentaner ed ei ina emprova da rispunder ad in basegns acut dil temps. Il vegl stadi dallas Treis Ligias haveva pers la Valtina 1797 e calau d'exister sco stadi independent 1798; il Grischun era daventaus in cantun dalla Svizzra igl onn 1803. Diversas fontaunas d'existenza che flurevan pli baul, sco las entradas ord las tiaras subditas, il recav ord la duana ni dils survetschs d'uiara jasters stevan entuorn 1850 buca pli a disposiziun. Era il traffic da transit internaziunal purtava buca pli las entradas sco inaga. En biars loghens dil cantun regeva la

miseria. In' emprova da scappar da quella era l'emigraziun, u en autras tiaras europeicas ni vi sur mar. Ins numna quei temps – che coincidescha cun la creaziun dil niev stadi liberal svizzer 1848 – l'epoca dil pauperissem. El mument ch'ins seregorda da 150 onns Confederaziun svizra moderna, fuss ei d'engrau da buca emblidar che quei temps era characterisau da gronda pupira.

Politica da conjunctura communal

Las vischnauncas ponderavan co ellas savessen mitigar quei problem. Ina pusseivlad era da surdar in ton dalla facultad cumina als vischins per agen diever. En quei senn haveva la vischnaunca da Sagognia gl'onn 1795 giu vendiu a 40 da ses vischins in toc uaul ni pastira giudem las Foppas, numnaus «Foppas Lantagen», per far ordlunder praus privats.¹² La radunonza communal da calonda mars 1847 ha concludiu da «dar ora terren da Plaun la Dieschma e da l'otra vart da Planezzas sco era en las Foppas sut la via da Tuora» e partgir ora quel als vischins per atgna proprietad.¹³ Ei setractava tier quei terren per part da pastira e per part d'uaul. La radunonza dils 31 d'october concluda allura che mintga fiug (casada) e mintga mas-chel (um, ev. dunna, enteifer ina casada) deigi haver dretg sin 50 tschuncheismas. Ina cummissiun va silsunter vid la lavur e registrescha ils fiugs ed ils mas-chels existents en vischnaunca. Ella rapporta leusura als vischins alla radunonza dils 3 da mars 1848: Ei dat 105 fiugs e 255 mas-chels, ensemen 360 unitads (sorts) che han mintgamai il dretg sin 50 tschuncheismas terren. En tut drova ei in areal da 18000 tschuncheismas ni

---

¹² Cf. Cudisch copial, el possess digl archiv Steinhauser/Tuor. 1795, ils 15 d'october. 40 vischins sut l'egida da podestat Martin Castell e dils dus mistrals Valentin Anton e Gion Rudolf Steinhauser han cumprau igl areal Foppas-Lantagen dalla vischnaunca per la summa da 1200 renchs. Per munconza d'aua el contuorn han quels particulars survegniu igl onn 1805 la lubientscha da Lags da tschaffar in dutg d'aua vid il Lag tiert e da cavar quel tochen las Foppas per schuar leu lur praus.

¹³ Il document ei descrets el cudisch «Dorfrechte» egl archiv communal da Sagogn. – Sco menziunau alla fin da quella descripziun ha la vischnaunca da Lags medemamein partgiu ora sorts a ses vischins 1850–1851 a Tuleu, Marcau e denter Salums e Planezzas da Lags.

60 tschaveras. Ina radunonza dils 4 da matg 1848 approbescha la lavur dalla cummissiun e decida silsunter sco suonda:

- a) Tuttas sorts che ein buca da mesanotg dein vegnir runcadas (pinar la lenna) tochen il meins zercladur 1849; en cass cuntrari crodan ellas alla vischnaunca.
- b) L'entschatta vegn fatg cun tre las sorts en las Foppas encunter la Schétga, lu va ei ora encunter Plaun la Crusch; da leu naven ora Plaun la Dieschma sisum, da leu engiu encunter miez-gi; l'entschatta vegn ei fatg sper la Ruina, lu va ei anen tier la purteglia da Peder Corai, lu tier il cantun dalla seiv da genau Platzi Cavelti da l'otra vart da Planezzas e da leu ensi tochen il prau da Murezi Candrian.
- c) Il vau dallas sorts da Plaun la Dieschma ha mintga pénda da dar suenter ils praus vegls da Planezzas giu e sut vi tochen la via ni purteglia veglia.

Suenter quels conclus han delegai dalla vischnaunca mesirau ils areals previ per dar ora las sorts; quels mesiravan: Plaun la Dieschma 12130 tschuncheismas, l'otra vart da Planezzas 1770 tsch. e las Foppas 4100 tsch. Quei fa in total da 18000 tschuncheismas, sco stau decidiu (360 sorts x 50 tschuncheismas). Silsunter ein las sorts vegnidatratgas da tuts vischins.

Las sorts e la structura sociala

Il document cuntegn ina gliesta ni in register detagliau per mintga sort cun num e prenum dil possessur, diember da fiugs e mas-chels pro casada, diember tschuncheismas, numera dalla sort e liug, nua che la sort sesanfla. 11 fiugs ein representai cun dunnas; da quellas ein duas vieuas, duas vivan cun ina sora ensemen, ina cun in frar ed ina cun nevs. Las dunnas representan ca. 10% dallas casadas. Ellas han sorts da 50 tochen 150 tschuncheismas. Las pli pintgas sorts cumpeglian 50 tschuncheismas, las pli grondas 350 tschuncheismas; per in areal da 350 tschuncheismas drova ei in fiug cun sis mas-chels. La statistica lai supponer che dunnas singulas havevan in dir destin.

Ina sort da 50 tschuncheismas era in modest toc funs (ina scrotta, in piez, ina pénda). Sortend dil fatg ch'ina tschuncheisma valeva da quei temps ella Foppa ca. 4 m², sche cumpigliava ina pénda da 50 tschuncheismas mo 200 m² ni duas aras (ina pénda da 10 sin 20 m).

Las pli grondas sorts muntavan a 1400 m² ni 14 aras. 300 tschuncheismas representavan ina tschavera (1200 m²). Gl'entir areal mess a

disposiziun per sorts muntava a ca. 7,2 hectaras. – Ils documents datan neginas informaziuns co las sorts ein sesviluppadas vinavon, co ils possessurs han fatg diever da quels novs funs suenter la runcada, con gitg ch'els han cultivau quels. Giudicond dil stan dad oz, sto ins presumar che lunsch ora la gronda part dils possessurs han suenter in cert temps vendiu lur péndas ad auters privats che han cheutras augmentau ed arrundau lur aclas existentas, auters han probabel vendiu ni surdau lur frusts alla vischnaunca per pastira ni danovamein uaul. Tier ils terrens runcai 1849 audan la pastira da Plaun la Dieschma, la plaunca da Planezzas gest sura e la part da Planezzas-sura viers la ruina sco era in toc viers damaun e lu il toc sisum anoviars dallas Foppas, in terren ch'ei per part carschius en ils davos decennis, suenter ch'el vegn buca cultivaus pli.

Ord las indicaziuns el document selai plinavon eruir empau la *situaziun socio-economica* dalla vischnaunca entuorn 1850:

Famiglias:

Diember da casadas: Cavelti 26, Corai 20, Steinhauser 10, Candrian 10, Bundi 8, Cadieli 6, Padrun 6, Blumenthal 6, Schmid 3, Steinrisser 2, Casut 1, Panier 1, Murschetg 1, Bergamin 1, senza num da famiglia 5.

Ufficials:

Umens en uffeci purtavan generalmein il tetel, era cu els eran buca pli en funcziun. En quei senn ein las indicaziuns suandontas da capir. *Mistrals*: Chrest Marti (senza num), Gion Candrian, Gelli Steinhauser. *Geraus*: Daniel Bundi, Chrest Gieri Candrian, Walther Candrian, Jacob Casutt, Flurin Cavelti, Platzzi Cavelti, Gion Gieri Steinhauser e «Gierau Risch» (senza num). *Scarvons*: Gion Gieri Steinhauser e Petter Steinhauser. *Seckelmeisters*: Sebastian Bundi, Gion Cadieli. *Weibels* (saltèrs): Chrest Baltzer Cavelti, Hans Steinrisser, Gion Antoni (senza num).

Militars:

Major Peder Candrian, Capitani Steinhauser, ils «Leutnants» Barcazi Bundi e Georg Bundi ed ils «Wachtmeisters» Gelli Cavelti ed Anton Blumenthal.

Meisters:

Gion Duff Cavelti, Risch Corai, Chrest Corai, Sext Padrun, Gion Chrest (senza num). – Plinavon ein numnai: ustier Gion Corai e

«schneider» Gion Balzer (senza num). Sco sulets cun «signur» davon il tetel ein indicai: Mistral Gelli Steinhauser, Major Peder Candrian e Capitani Steinhauser.

Contribuziun al pauperesser

La partgida da sorts da 1847-1849 era ina contribuziun dalla vischnaunca a tuts vischins dil liug. Ella haveva denton aunc buca sli-giau il probem social da certas famiglias paupras. En quei risguard con-cluda ina radunonza communal da calonda mars 1854 da dar ora sorts dalla pastira da casa per «schar far ora praus ... par paupras fameglias» che han empau funs, mo che savessen cun ina sort sestrer empau meglier.¹⁴ La suprastonza vegn incaricada da trer tier ina cummissiun ed ensemen cun quella far propostas concretas co quei dei daventar. Gia ils 2 d'avrel ha quei gremi presentau il suandont concept:

- Las sorts dalla pastira da casa che dein vegnir partgidas ora dein es-ser e restar funs dalla vischnaunca. Ils retscheviders pon guder quellas duront otg onns, pia tochen igl onn 1862; lu stattan las sorts puspei a disposiziun dalla vischnaunca che sa disponer dad ellas sco ella anfla per bien.
- Ils retscheviders da talas sorts ein obligai da runcar e clauder ellas (cun seivs visavi l'auter funs) gia quest onn a dretgas uras. Cass cun-trari sa la cummissiun prender naven e surdar ellas a zatgi auter.
- Quei funs ha da star da tut temps sut survegionza dall'administra-zion pauperila che observa era, schebein las sorts vegnien cultivadas bufatgamein, seigi quei cun metter cultem ni cun trer si terratsch.
- Ei deigi vegnir dau suatientscha a 16 «petiziuns», las qualas la cum-missiun ha examinau ed anflau per giustificadas.

Quellas propostas ein vegnidas approbadas dalla radunonza commu-nala dils 23 d'avrel 1854. Ord la gliesta annexa resultan ils nums dal-las 16 famiglias (casadas) cun indicaziuns dallas mesiras dallas singu-las sorts sco era dils loghens, nua ch'ellas sesanflan. Igl areal total

---

¹⁴ Cf. cudisch «Dorfrechte» la surscripziun: «Funs da vischnaunca». - Ina skizza da quellas sorts sesanfla en in carnet en possess da Sep Item-Candrian, Flem.

partgius ora cumpeglia 1604 tschuncheismas ed ei dividius en tochets da sorts da 40 tochen 150 tschuncheismas (160 m² tochen 600 m²). Denter ils 16 possessurs dev' ei tschun dunnas. Las sorts serepartgevan sur treis areals entadem il vitg dadens sur via: A Calnetg (oz: areal Corai e Nay), a Plaunca e sur Falégna (oz: Las Sorts). Ils beins partgi ora sco sorts vegnevan per part duvrai sco praus, per part sco ers; dils ers d'inaga dattan las restonzas da mir existentas perdetga.

Las Sorts dad oz a Sagogn-vitg
(Foto: Augustin Beeli)

Aunc in temps suenter la secunda uiara mundiala ei quei sistem da surdar per temps limitau las suranumnadas sorts a vischins vegnius praticaus. Oz ei la damonda per talas sorts buca pli avon maun, essend las cundiziuns dil pauperesser semidadas radicalmein. La consequenza ei ch'ellas ein per part carschidas en ni sapientivamein promovidas tier uaul tras la vischnaunca – suenter che era in basegns da transformar ellas en pastira era strusch actuals. Igl areal dallas «Sorts» dad oz fuss digns d'esser tgiraus sco spazi ecologic e recreativ per plantas, animals e carstgauns.

I. Descripziun humoristica digl usit dil Litgun e dalla Topografia da Sagogn da ca. 1571

(tenor ina transcripziun da G.C. Muoth da 1890*)

Arma dilg Litgiun

Quei Litgiun ei buc in Tartoign
Dilg Vischanadi da Sagoing.
Cun frin'a pioun sund jeu turschaus,
In bien Litgiun vingieus numnaus,
Padleunas ston mei compigniar.
Mi gi, tgi quei pudes sbitar.

Questas Antiquitads a Brefs ean tont velgias, ca paramur da las midadas dils buostabs ellas pon a san bucca pli vangir ligidas, mo persulameng buostigiadas. A par quei vein nus quellas salvau enten noss Archivs. Mo questas Extracziuns a Copias vidimadas dein da cou d'anvi vangir salvadas e tanidas par Authenticas a ufficialmeng sufficientas.

Quellas ean par ina Confirmatiun enten (preschienscha) da Singiurs a Stadis da Noss *Nottaris a Cancellaris* vangidas suttascrittas.

Datum en nossa democrata Residenza da Sagong Ao. et die ut supra

Silvius ca beiva vin, Notarius

Liberatus da nagin, Cancellarius.

Scaffiment vein da buc in da noss superiurs.

**Anno et die ut supra Vein nus, surnumnai Stadis
a Guvernadurs, faig quest exact Rodel ad extract
da nossas velgias Brefs a Sigials**

Pilg amprim. Vein nus ina Bref, scritta enten Platinas d'fier a derta si dad dus fermes potentads da *Tiert a Badangieu*, tras agid dilgs quals nus vein survangieu quei marvilgius a dalacheivel ... (Woppen) dilg

Lichiun, a paramur dilg qual els han faig inna strenga Guiara cun farmezia a forza da lur agiens Puings, cun ils quals els han pichiau a sgriflau, antroccan inna tapfra Princessa ha sa passau ent a faig questas conditiuns ad amparmischuns, ca par inna ragurdonza ed era mantienement da quei wopen deigig aminch' onn vangir purtau ansembl tschunquonta malters da frinna dumieg a veing a tschung stera Pieun dad alp a cun quei faig inna Broda cun mai in Lichiun; mo lousperas era metter tschunquonta malters frina dumieg a tonts da frina d'segel, item tonts da frina salin, sco era tschient a tschunquonta stera Pieun Culau a cun quei far in ladritsch plein da lieungas a ladas, quadras a Radundas, grossas a satillas, grondas a pinchias, numnadameng *Padlounas*, a quei bucca magras, mo tont grassas a grossas, ca in possig sturtilgiar ent sco in segel dad in mastbaum ner ansugel a ca Culien da sur ilg maditschun, ad il gi dala pardunonza dilg Lichiun vengir celebrau tutta solenitad cun quei Festin enten la planira da *Muleins*.

Quei original ei sagillaus da quels suranumnaus potentads cun lur agiens mouns par sasez a tutts lur vangir suenter a quei cun la pasta da frina dumieg en grondezia dad inna Bingiera.

L. S.

Par 'lg auter. Vein nus ina bref scritta sin Platta morta, ca gi, ca senza pagar ilg Poun en Pieun possig nagin vangir prius ent ilg diember dilg Minderschaft, a sch'ell fuss gie da quater tschient onns velgs, – aung surdaquei deig vid ell vangir afflau las sufficientas provas, ad êra chel fetschig las debitas amparmaschuns, a sinaquei vengig unschieus.

Ei sagillada dils 17 Guvernadurs dalas provincias da *Tuora*.

Pilg tierz. Scha vein nus ina Bref da scorzas baduing, faichia enten l'antschetta dilg stand Democratic, ent ilg *onn milli buc in a tschients nagin*. Nun ca noss antecessurs dilg Minderschaft ...

... enten memoria tras in Buostab nun- ...

... *Dreigs da vin da Nozas* cun lur sigurtads sin tegs a Bagegs, Casas a clavaus, lattas a pals, tretschas a tarschouls, cars a berds, Schleusas a Curtouns, badels a tardents ad autras Mobilias, – item il schischont, ils Curchins sutt las Ruinas a *Crapp agitt* etc. Quella bref nus furnescha niess basengs da quella delicata buvronda da vin Valtrina, dilg qual nus laschein a minch'onn vender par beara milli Crunas. Quella ei sagillada cun largau da tscharieschas neras en grondezia dilg funs din brieu da scoig-ascha.

Pilg quart. Vein nus inna Burgameina da peal d'ansiel, faichia dils Vice-Comptes da Crapp agitt a Spaleus, partenend las Salvaschinas a ca quellas dein vangir catschadas a pilgiadas etc. ei seig tras balesters, tras luftrors, tras fallas ner sagittoms. Quei sagil ha la fuorma d'inna Carvouna ad ei sagiallada cun Rascha da peng en grondezia dad ina panalgia.

Pils tschunc. Vein nus ina bref Burgameina da pial da peschk dilg Barun dilg ... a lgi qual nus vein dau l'au ... (autonomia) sur ilgs peschks, ca nodan si a giu; ei seig da pilgiar cun ilg om (onc = aunz), cun la Rischa, cun ilg Bier ner cun la reit, sco era cun puder strunkar da tutta sort pluscheins.

Quella ei sagillada cun spir Calephonium (sic.) cun ina Cuppa sumlgonta ad in fluché ner tschagrunêra dad alp.

Pils sis a pli suenter. Vein nus in zund velg Cudischett, faigs or d'aisettas satillas da lenn larisich a surtraig cun tschera fina (da schaumna), sco ei fov' ilg uso a diever dilg temps da las comoedias da Plauti, ei formaus sco in giug da troccas.

En quel eis ei scritt davart da nossa Policia a co nus duveigian Regier a Governar: ner sin gronds ner sin pitschens, ner sin Richs ner sin paupers, ner sin jasters ner sin dumiasstis, ner sin purs ner singiurs, ner sin velgs ner sin juvens, ner sin Humens ner sin Dunouns; – mo principalmeng sin Dunschellas a Matouns.

Enten quel ean era scrittas las formalitats, ca dein bein vangir observadas ent ilg schentar si la Darchira a cun plascheivlameng parchir ora las vugadias, cun bein salvar si ils interess, a co ilg seckelmeister deig ver ilg bien aufsicht, era chei salarj ell deig ver da pagar ils spiuns, ca portan las Chüsas. Item quont gig quella Darchira deigig cuzar, a ver sia antschetta sin onn nief a puder cuzar antrocca sin Gievgia grassa, quei ei dilg temps da la Bachanailla. Vid quei cudisch ei pandieu dus Sagels en fuorma da dus Curtes.

Descripziun topografica

... Via lada, Starviz, sutt Curchins, Sturns, Valetta, Carnulg, Prau sura a sutt, Prau da schnecks ean la part dadora ca cunfinan cun la gronda Tartaria. Sutt Baselgias, Quadratscha, Tiert, Badangieu a Laag ean la meza part, ca stauschan vid l'Asia Minora.

Crapp, Eer grond, Cavazaille, Selgia da Couns a Cresta Munteina sura a sutt, item Vadenz ean in outra meza part, ca stauschan vid la Natolia.

La Pitzza da Cresta Munteina ha la ... sa e po par amur dilg bi prospect vangir numnada in daleg dils Oelgs.

Fundrils, sut Cadnutt, Sars, Masalet, Prau, Falengia, Farchiras, Acla, ils Bots, Prau grond cun ses Morasts a Paleus cunfinan ancunter noss Pundts (genoss) ...

Plevouns da Schluwein a quellas ean las parts dadens las Planiras ... terras grassas.

Prau Noll ei in Erbkönigreich, bein situaus, ca senta la calira da miezgi, Carsaus ent cun Calgias a Gianevra sia leungezia da sis milli, a ladezia da quater milli stadis, sieu Governo ei absolut sco quell dilg Ottoman.

Calneg, St. Bismins ad ilg Gir ei ina Residenza a la Plounca inna bella promenada, item Ploun Larisch, ilg Foburg a Caneginas in conjoint Ducat enten lur Clasiras, scadin da Tschunquonta quater milli milgias franzosas enten lur largira, lur cunfins sastendan ancunter las Provincias da l'aulta Fallera.

Ilg Weidwodschaft da Ploun Bingiel a Teit ei carsaus ent cun palisadas enten grondezia da veing' a quatter milli milgias Polakias.

Carcarolas a Putz ean in Magnatschaft a buna (fin) da quaronta tschunc milli milgias Prussianas.

Ils cunfins da questa Woidwodschaft stauschan vid ils cunfins da noss confederaus a freis Singiurs da Laax a vengian guvernai da anwalds.

Putz sura ei sumlgontameng inna singiuria da tschung milli milgias spangiolas en sieu umbkreis, cumondada dad in grand da Spangia.

Rungs ei ina Vice-Residenza a po paramur da ses freigs, ca vengian da l'aua dil Rung, vangir fachia sumlgonta a l'Egipta, ca ven schuada dilg Nilus, ven Regida din Sultan, sia grondezia ei da trenta milli milias Englesas.

La Potenza da Brelg, Quadras, Crest da Haida a Survilada, ei situada sco il Reginavel da Sina, par part fortificada tras la Natira, par part cun lattas a pals a par part cun quei grond mir, ca sparchia ils auters Raginavel. Quei nizeivel fluss da las canals da Spaleus ven cou separaus enten Rivieras, auncalur nagutta da Raschunar ancunter ilg fig numnaus fluss Croceus a Siang.

Quei ven da nus guvernau tras quater Capitanis generals.

Muleins ei la Principala Residenza, carsada da Palisadas, ven da nus dichuada tont custeivla sco las planiras d'Elisis ner Paradis dils Pagnons, parchei ch'enten quella ven ei a minch onn sin nossa gronda

Pardanonza salvau nossas Olimpiadas, sia grondezia ei da sisonta milli pass geometrigs.

Las Provincias da Planezas sura a da Planezas sutt ansembl cun la Runca da la vart da damoun ean enten lur quatter parts a Residenzas sco ilg grond imperi dilg grond-Mogor, jmperadur da Japan; cou ean quatter guvernadurs, ca alterneschan ent il Regiment.

Las duas Provincias da Bargaus sutt a da Bargaus sura ean dus Fürstenthums (principats) da grondezia, Richezia, farmezia a pussonza da negin pareil al grond Mogor, Kaiser dad Indostan, ca ha da duos varts ils gronds fluss Indus a Ganges; – mo tscheu eis ei ilg Uval da Molin ad ilg Rhein. Ilg Regiment ei confirmaus cun quell dilg Moscovitter.

La Tuora schai grad da l'otra vart dilg Mund, enten West-India, ancunter Mexico a Peru sutt la zona Temperata, ven guvernada sco las 17 Provincias dilg Niderland enten tontas Majerias parchidas giu, sieu Umbkraiss enten circol ei da duos gadas tschient milli pass da geometria.

Ilg Casti dils freis Singiurs da Schidberg ei ilg Foburg a Claf da la gronda Residenza generala da Tschavig, ca schai sin inna collina da sablun, paramur da Ruinas a Bovas po in buc approchar ner tonscher cun l'artilleria.

Cou mounc era principalmeng las victualias a parquei eis ell impre-nabels.

Ussa vengian Numeradas las islas Antilles da nossa jurisdictionum.

L'emprima ven numnada jsla da Corfs, schai ancunter lg'Orient, a cunfinescha ancunter las spundas da nos fig Possents Confoederaus da Flem. Quella trai ils zols dils Flotz, ca navigeschan si agiu, a muntên ina garnischun da pichenierers, niess anwald da quella porta ilg Titel da Podestat.

L'otra ven numnada Zir sa sparchia enten duas parts, schain sutt ilg climen da la terra dil süd da l'America vid ilg fluss Amazonas ad angual sco ellas ean sutt la zona torida, scha davent ei, ch'ellas ean seccas a suttapostas a la Calira da l'Africa ad ilgs avdonts, sco ilgs Nigers da la Barbaria.

La terza ei l'isla ca schai ancunter la Mar mediteranea ner adriatica, sutt la Plounca nossa Duna, sieu fundament ei sablun a la Riva da Grippa da marmel blau. Enten quell isla ei in fluss ca dat bundonza

da krebs. Item cuora in fluss dad aua mineralia, sco la mar cotschna, la qualla dosta la seid a lgeud souna a fündreg ilg appetit.

La plounca nossa Dunna, lou speras, porta olivas sco nossas froslas, item jeuetas sco spidouns, a muscattas afl'ins sin las calgias da Koller. Quella terra bassa ei era suttaposta alla callira affricana a ven guvernada dad in Commissari.

La quarta vean numnada l'isla da Prau grond, ca stauscha ancunter Meridies vid ilg Rhein, a lgi quall ella ei ampengiada, salmgonts alg fretum da Gibraltar vis a vis ancunter sutt rusna territori dils Confederaus da Castrisch, sutt ilg tropico capricorno.

Quella ei avont paucs onns vangida Cultivada a ven usurpartimeng possedida senza nossa lubienscha, parquei vein nus cumondau a noss dragoners da trer ent ils zols a tributs a lousperas da far inna pussevla partitium cun tuts noss subjects. Quei dei prosequir niess general dils drogoners cun sia Cavalleria.

Tschou ven mess par Nota ilgs principals Dasiarts enteifer noss Cunfins.

1. Semninas, Crappa gitt a la Gonda muntengian a furneschan la Crappa a Caltschina tiers nossas Casas a Palazis, item la Gianeivra da tschamentar, cun Colleras a Calgias da scaldar pingia; milsanavont ean quels logs bein situai, da far la catscha da tutta sort salvaschinas, ei seig da peil ner da plimas, auncalur cun la resalvada da metter scadin da quels lg'amprem enten noss Palaz.
2. vein nus ilg Dasiert da Spaleus, ca eis ina avdonza da noss lgimaris salvadis. Cou ei sei ad in a scadin lubieu da sagittar, mo bucca cun crosa da tscharieschas.
3. vein nus la Mutta da Planezzas ansembl cun la Plounca da Bargaus, ca furneschan a nus ils ansugels tier tuttas nossas Navs a Barcas a quei senza nagina gravezia.
4. vein nus ils Daserts da Cauma sura a Cauma sutt, item plounca bella, la Crappa da Tuora, sco era las Plouncas da Planezas, ca furneschan a muntengian da tutta sort lenna a Tilgiaditscha a tuts nos Singiuradis, sur da quei vein nus noss anvalds sco Lords Engles.
5. vein nus il Cuvel Marti Johum cun quels Curchins sutt las Ruinas par nossa Recreatiun ad a quels, ca avdan sper la Riva par in Cabaret da Refreschkament; sper quels logs nodan si a giu da diembrera

delicatas jancas a forellas sco era Rambots a d'otra sort peschks, quei aparten ad in Barun.

6. vein nus las Paleus Mangenet, Ploun Planezas a Ploun Spaleus, par ina Pastira a fourage da tutt nosa Cavalleria, a damai ca quellas portan ils nums da Marquisats, scha vengian ellas er guvernadas da treis Marchês (Quei ven guvernau dad in Marchês).
7. vein nus las Foppas, Lantagien a Cardinelli, ca ean in grond Magazin ent ilg basengs, parchei cou ven afflau Ceders da Thieu chie-tschen, or dilg qual ei ven Culau a distilau Aur, Argient, irom, mettal, zin a Plum, sco era da tutta sort victualias, sur da quei ean schentai Aufsehers cun inna Guargia da 50 Heiducks.
8. vein nus la grond'isla da Formicl(eras) ...ch'ilg ei in fretum denter ilgs Confederaus da Vallendau, ilgs quals par promover ilg Comerzi a Comunicatiun han ent ilg onn passau faig inna pun da 4 Cuors cun bunna materialia, mo ilg grond Wasserfluss ha quella arschentau via, sco quella dilg monarch Xerxes, chel veva faig sur ilg fretum Helespontum. Sur da quella regia in Vezier ad in Bassa.

Milsanavont sieuan ils Culms da noss Habitants, ei seigien dumiasstis ner Salvadis.

Quels vengian disfrenziai enten Grass ner Magers, mo schain sutt ilg Teritori da nos Confederaus da Laax ancunter septentrion.

Mordschig a Malania ean sumlgonts alg culm Parnassus enten la Grecia, ch'era in'avdonza dilg fig numnau Poet Apollo.

Lavanuz a Wault da lieung, sco era Zuneu sura a sutt ean sco ilgs culms Pirenej, ca sparchia Fronscha a la Spangia, l'gin da lg'auter.

Manull, Vall pulgina, Truigs, Planzouls a Walliasra sa convengian cun ilg Culm Apenino en Italia, cun Carpatus, denter l'Ungaria e la Polakia ad era cun ils Montes Riphei da Moscovia.

Larnags, Ravaneins a Mongias, Suloms, Fatschas, Tarmosas, Barguns, Tschavraga, Ploun Canuss, Clavau nief, Con da Cutz, Walliers, las Wals, Rung lieung, Wault, la Plounca - ean culms Magers. Cumbein ca quels ean culms, schi ean els auncalura bucca da raschunar ancunter ilgs culms enten l'Asia, numnai Taurus a Caucasus.

Nossas Alps, sco lg'ean ilg Ploun Dado, l'Alp sura cun ils glitschers antrocan ... da Glaruna. La Furcla ... sura, era cun ses glitschers.

Han nagina comparitiun cun ilg grond Atlas enten l'Africa, ca antscheiva elg Reginavel da Marocco sa stenda a va tras tutta l'Africa a fi-

nescha sils Cunfins da l'Egipta, las pizas dilg qual ean era da tutt temps curclai cun Neif, cumbein ch'ent il bass ei fig gronda Calira, oreifer noss glitschers.

Summa Summarum, montes superbiae, valles miseriae.

Statistica

Cun caschun dad inna talgia vein nus era numerau a prieu si ilg diember da las Olmas enten tutta nossa jurisdiction, mo vein a minchia dau ilg diember da milli, nua ca nus a bunna fei vein anflau ilg quint da treis gadas tschient a trenta milli, ils quals vengian guvernau enten otgonta Cuorts, tuttas absoluttas, senza nagin'otra dependenza. Sin quels tuts vein nus authoritativameng scritt ora in Kopfsteür, numnadameng sin minchia chiau in Thaller, par puder pagar noss annuals ad officials.

Milsanavont vein nus par pagar la scheulda a nossa Militia mes inna gravezia sin tuttas biescas da noss Habitants a vein anflau, Cuas d'armatifs numnadameng Cuas No. 500, item Cuas da bieschka manidla incirca 600 milli. La gravezia da bieschka gronda ei in plapper a quella da bieschka manidla in Rap.

Da Galginam a Pulam vein nus afflau inna quantiad senza diember, dilg qual nus vein imponieu, ca da minchia tschient deigig a nus vangir presentau in en nossa grassa Cuschina generala.

Ad ils Catschadurs vein nus sumlgontamein mess si, chels deigian proveder nossa Cuschina cun da tutta sort salvadi e plimam.

Bucca cun mein vein nus er dou ordra a noss pescadurs, da nus furnir ilg basengs da quella sort.

Dilgs auters freigs da tontas sorts laschein dar noss habitants sco da velg annou ei stilisau a ratschavein cun stadera a qurtouna, numnadameng da tschient buc ina a da milli nagina.

(*Quella reproducziun cuntegn in per pintgas adattaziuns formalas).

II. Tschentaments da Sagogn da 1598/1715

(Unserer Nachbahrschafft Sagensz; Angenomene Ordnung und Satzungen; Auffgestzt und Ernüweret; Anno Christi 1715)

Plutarchus descriva questa historia:

Ptolomeus ilg reg enten Antiochia, hagig dad in temps giu a gast seat ambassadurs da diferents raginavels, ils quals sur da meisa hagian l'in cun l'auter antschiet a dispitar quala terra hagig ils pli buns uordens a schantaments? Quou hagig scadin ambassadur adalzau a ludau quels da sia aigna patria, avont ils auters. Parquet hagig ilg reg Ptolomeus anflau par bien da tadlar a far per senn sin ils plaids a raschuns da scadin da quels a lousuenter era da dar sieu meinig sisura.

Ilg ambassadur da Ruma ha purtau avont: Ca lou seigian las baselgias d'il survetsch da Dieu enten pli grond hanur ad estima ca na seigi en nagin lieug dilg mund.

Ilg ambassadur da Cartago ha gig: Ca lou vengian ils niebels bucca staunckels da varrigiar: ilg cumin pievel da luvrar: ad ils philosophists da mussar.

Ilg ambassadur da Sicillia schet: Ca lou vangiss tanieu bunna gistia: vangiss tanieu char la vardad: A ca l'in a lauter fussen tuts adual.

Ilg ambassadur da Rhodi ha gig: Ca lou vivigian ils velgs hundreivlameng: Jls juvenes castameng, a las femnas seigian cuschidas.

Ilg ambassadur dad Athen ha gig: Ca lou vengig concess ch'ils richs seigian avantagius: jlg cumin pievel luscents: ad ils regents da buna fei.

Ilg ambassadur da Lacedemone ha gig: Ca denter els fuss nagina scuvidonza parchei l'in fuss adual a l'auter: Ca seigig er nagina ranvaria, parchei els vessan tutt cumin: A ca nagin na stess luscents.

Ilg ambassadur da Sicionia ha gig sin la fin: Ca lou vengian buc vartieus ils esters parquet ca els portan adina anzachei da nief: Ca ei vengig er bucca vartieu miedis, parquet ca quels mazzan ils souns: A ca ei vengig vartieu nagins advocats, parquet ca quels defendan las caussas malgistas.

Minchia terra a minchia lieug ha sias aignas isonzas, uordens a schentaments

Sco nus da quei vein clars a sufficientes mussaments, bucca mai enten nossa Republica da las 3 Ligias a stand democratic enten general, mo era enten la membra da quell, enten ils cumins, sco era bucca meins enten ils particulars vaschinadis.

Quei han specialmeng noss chars velgs da niess ludeivel vaschinadi da Sagong schon Ao. 1598 zund ludeivlameng urdanau ad observau, enaquei ca els han par beinstar a niz d'ilg vaschinadi andrizau si bears a buns uordens a schentaments, a mess quels enten bien uorden enten plima.

Mo damai ca las caussas d'ilg mund ean aschi fig suttapostas a la malstateivladad, schi ha in antir hundreivel vaschinadi s'ilg gi d'oz suenter numnaus bein madirameng traig enten consideratiun ilg basengs d'ils velgs buns uordens, par ca nossa posterioritad era possian guder ils frigs da quels, ad ilg cuminesser vengig muntanieus en flur a bein star: Ad aschia cun in special bien jffer unitameng faig ilg pli, urdanau a serrau giu, da bucca mai taner a salvar ferm a nunmideivlameng ils schentaments faigs da noss prus a chars pardavonts, mo era da augmentar a metter vi tiers aunc anchins da quels par ca quels ansemblameng bein a cavelg ad enten bien uorden vengian scrits enten in cudisch (sco cun quei daventa) ad aschia ilgs uordens a schentaments dad onn a minch onn a nus ad a niess vangir suenter vengian ligi si, par ca par sarament vengig vivieu lou suenter, latiers velgig ilg Tuttpussent dar la sia celestiala benedictiun. Datum en Sagong l'amprima dumengia d'Martz

Anno 1715

Cuminameng ven ei clumau a tanieu a minch' onn vischnounca l'amprima dumengia da martz; jtem l'amprima dumengia d'maig, ad era ilg atun; jlg rest sco la caschun para, ner ilg basengs dumonda da purtar avont anzachei, ei seigig par faigs da vaschinadi ner da far par faigs da las terras En tuttas caschuns dein ils Sig.rs giraus vivont in-formar l'in l'auter, chei ei seig da far, a lura far clumar ansemel vaschinadi tras ilg cuvig. – Latiers

1. Primamente ei bein dad observar ca nagin vaschin deigig plidar antrocca ca ell ven dumondaus dad ilg cuvig, a quell ca quei surpassa, dei esser curdaus in batz falonza a lgi vaschinadi.

Lousperas da quei ca ven ilg pli sin vischnounca deig la partida pitschna era savundar, ner aber pon els duvrrar ilg dreg.

2. Sin ordinaria vischnounca da calonda d' martz ven ei lg'amprem schentau in cuvrig, a quei suenter velg diever a damanar minch onn ilg ustier ner patrùn da la casa enten la roda ordinaria.
3. Ven ei schentau in vächter ilg qual lousperas eis era pastur da bofs ner vaccas da casa. Quell dei cun flis cunderscher il vacht, lura clumar anturn las uras mincha noig 4 gadas, a quei da S. Magriatta anvi antroccan ora dim ilg atun, ner antroccan ca croda l'amprima neif. A par quei po ell trer da minchia fiug 1/2 curtauna graun.
4. Ven ei schentau a plideu in cavrer ad in nurser ad er in pistur par la bieska da casa.

Lousperas ven ei mess si a declarau las pindradiras, numnadameng par minchia biesck d'armatif dus pfenigs, a la noig 4 pfenigs aun-calura sch'ilg biesck ven catschous tiers pastur a vangiss pindraus, ei ilg salter culponts da schar diever senza pindradira, mo sch'ilg vaschin matess quei biesck buc enten uvil, a vangiss l'otra gada pindraus, scha eis ell culponts da spindrar. Par ina caura eis ei mess 2 pfenigs pindradira a sumlgontameng par porcs, nursas ad anseuls, pli scha eisei mess par in cavalg ilg gi 8 pfenigs a la noig 16 pfenigs.

5. Scha in catscha (ei seig da tutta sort bieska) tiers ilg pastur 8 gis, scha eis ell culponts da spis a pagalgia.
6. Scha in vaschin vules bucca dar la spisa ad ilg pastur, scha dei ilg cavig metter ilg pastur ad ustier, a lg'auter trer ent ilg spiendi dilg vaschin, a pagar ilg ustier.
7. Sch'anzachi taness vadels ner outra bieska la primavera, la stad ner ilg atun enten uvil ner enten sia curt, ca ell mai na schass vangir sin la pastira par pascar, scha eis ell buc culponts da dar ner spisa ner pagalgia. Mo scha ell schass ora, aschi pauc ca pudess star, scha dei ell dar spis' a pagalgia sco per outra bieschka.
8. Era quels ca tengian a casa la stad (sh) bieska da casa dein dar la spisa a lgi pastur, cumbein ca els tanessan enten lur curt ner enten uvil. Mo quels ca han en l'alp ean bucc culponts da dar spisa da quei temps chei ean ad alp.
9. Cura ca lgei arau a semnau scha dei ei vangir tanieu a serau ent las galginas, antroccan ca lgei bi schiermen, a sumlgontameng, cur lgei da far meass antroccan ca lgei raspau ent.

10. Ilg ei era mess si, ca las vaccas da casa possian ilg atun era ir par bual cun ilgs bofs da casa; Mo outra bieska ca han dregs en las acelas da culm, dein star cun las vaccas sin ilg culm, antroccan S. Michel.
11. Tuccont tiers la marcantia, i seigig cavalgs ner nursas, scha pon quellas bucca paschkigar oreifer la Wall ner ilg Uaul, mo enteifer la vall ven ei dau tiers da pischantar 8 gis, a lura bucca pli, a sinsura eisei mess falonza da minchia cavalg ner minchia nursa in rensch.
12. Scha ven ei mess a numnau in gi ca ilgs beins vengian scumondaus ora, lura dein quels vangir claus cun bunnas seifs par ca naging vaschin pitteschj donn latras. – Lura dei ilg Cuvig ner aschi savens sco ilg fa da basengs prender tiers ell dus vaschins ord la roda a visitar flissameng las seifs a nua ca ei fuss bucca sufficientameng claus, dein els par lur cunaschienscha pindrar els.
13. Plinavont scha dei ilg cuvig, ei seigig a minch emna, ner aschi savents sco ilg basengs dumonda, cun in auter vaschin or da la roda, visitar ca la bieska d'casa seigian anferai. – La falonza da quels ca ean buc anferai, ei mess a minchin in batz.

Davart metter terms a dar ora waus

Ei dei minch onn vangir urdanau dad in cumin vaschinadi tiers ils Sig.rs giraus, aunc anzaconts velgs vaschins, bein experimentaus, par metter ent terms ad era dar ora ils waus, cura ca ei ven grigiau.

Quels dein offniar lur cunaschienscha, a lura scha ina part ner l'au-tra sa cuntentan bucca da quei, scha pon els duvrrar ilg dreg.

Davart ils Undergangs

Scha eisei schentau si, ca da cou d'anvi, deig silg meins da mincha 6 ons quei vangir cundert numnadameng tras quels vivont urdanaus humans, ils quals dein bein ver adaig enten tutt niess teritorj, A dein lousperas dar ora lur cunaschienscha enten num dilg cumin vaschinadi. Par ca principalmeng las stradas muntengian lur cumpleinezcha ad era ca ei vengig schau a lgi cuminavel pastira ilg sieu.

Davart la Tschiggia

Nossa Tschiggia ei da Ploun la Crusch davend antroccan Toura sutt la via antroccan Rhein a quei tuttavia ambanieu a scumondau, ei seig aschi bein lenna secca sco verda, sco era lenna ca schai par terra vi, da chei ca pudess esser, a scha anchin quei vangiss a surpassar, dei ell vangir chislaus dilg Seckelmeister dilg cumin a vangir par quei castigiaus.

A par ca quella nosa Tschiggia vengig buc ilg meins, scha eisei dilg vaschinadi vangieu serrau giu, ca ei possig bucca pli vangir parchieu ner dau sort or da quella, a lousperas ca ei possig cun ilg pli moun er buc vangir schankigiau anzachei lundrora, on pia ca cumin vaschins seigian da quei cuntents.

Davart ils vaults cumins

Eisei schentau, ca nagin jester possig lient pinar lenna, a quei sutt peina dad ina cruna par minchia tschep. Lousperas sco ei s'affla basengs dei minch onn vangir faig provisiun ca ils vaults cumins vengian bucca sminuis a strappazai, mo vengig handligiau lient suenter ilg duver. Tiers quella fin dein vangir schentai a minch' onn dus flisigs vugaus sinsura.

Davart prender ent Vaschins

Da velg annou ei stau dau tiers da puder prender ent par vaschin in undreivel pundtsmann cun gravezia; ad in ca fuss maridau ent ilg vaschinadi par tschient crunas . Mo in auter ca targess tiers cun dunna ad uffonts deig pagar duatschient renschs. Mo da novameng eisei Ao. 1711 da tutt ilg vaschinadi unitameng faig ilg pli a serrau giu sin trent' ons ca han da vangir da prender en nagins vaschins. A quei sutt nagina scusa ner pretext,ca pudess esser. Er cun questa clara conditiun, ca scha anchin mai vangiss a purtar avont da quella vart, scha deigig quell senz auter, esser curdantau tschient crunas falonza, a quei da metter en benefeci dilg vaschinadi.

Davart ils Hindersäs

Tals vengian bein vartieus, je scha els sa salvan bein. Mo la taxa ner gravezia da quels ven a minch onn sin calonda d'martz mess si, a cargau dilg antir vaschinadi a minchamaj suenter sco quels gaudan, Ei seig lennas paschks ner alps.

Ei dei er nagin vaschin puder schar vi casa a curt dad avdar ad in jester senza avont solidar, par velg' a consentiment dilg vaschinadi, a quell ca surpassas deig esser curdaus falonza sis renschs, a sumlgontameng quel ca vangiss ent senza lubienscha era sis renschs falonza.

Davart lavur cumina

Cura chilg ei numnau lavur cumina, a cunzund ch'ilg ei da luvrar vi da las punts, nar vi da la Ruina, dein tuts vaschins sa schar anflar la-

tier flissameng, sco ca ei ven dau ils tuns dilig senn grond, a buc ir davend antroccan ca tuts vaschins callan ansemblameng, a quell ca muncantas ei curdaus la falonza da 4 batz a par in per bofs diesch batz, auncalur pon vaschins far refunder cun in outra lavur cumina, ner ca els pon far trer en la falonza. Mo chei ca ven luvrau en la roda, scha in muncantas ina gada, scha dei quell l'amprima roda ca ven suenter, quei refunder, a far bien.

Lousperas dei ei er vangir mess tutt fliss da milgiurar a metter enten bien stand, a da muntaner las stradas parca latras nagin na piteschig donn.

Davart las alps

ven ei salvau vischnounca l'amprima dumengia d'maig.

1. A lg'amprim dumbrau ent vaccas, a parchiu giu quellas enten las alps. Ei bein da saver ca quellas vaccas ca ean cumpradas tiers suenter S. 3 Regs, han bucca dregs, ner da las pastiras, ner da las alps.
2. Ven ei taxau la talgia sin ils beins easters, ner aber sin ilg fein ca ven cumpraus. Pli da gig era ei mess sin minchia tschunqueisma d'fein treis batz. Mo enten questa suenter parchida da las alps eisei Ao.1712 par questa antira roda, numnadameng sin 16 ons, serrau giu dad andrizar la talgia sin tutt ils funs ne beins, ca vengian gudieus orsur ilg antschiess, ad han buca dregs da las alps. Sco sin minchia tschavera (ina gidont l'otra) da metter si a far pagar dus batz, sco era sin minchia voulta d'fein, ei seig da prada grassa ner da prada magra, ner ca vangiss cumprau da talgiar in batz par voulta.

A par ca quei tutt vengig bein exequieu, scha dei ei vangir urdanau dus humens, ca interquieran flissiameng, a mettian par scritt, ei seigig tras sagira informatiun, ner aber dein els sez masirar quels beins.

Provisiun dilig fieug

A.o 1727 sin vischnounca da calonda d'marz ha ilg antir vaschinadi concludieu ca las casas deigian esser previdas cun buns camins a cun buns pigiaments en las cuschinas, a quei sutt peina da 10 batz. A ca da cou d'anvi minchia quart d'onni deig vangir visitau ils camins a las cuschinas; A chi ca truscha buc, ner ves buc faig giu ilg fulin, seig curdaus en falonza da miez rensch, chi ca porta teigia ner vischella ord cuschina? ner fieug scuviert sin gassa? fa poun? ner scuda la noig ner fimma taback en clavau ner uvil? ei curdaus falonza 5 batz. Er deig da cou d'anvi ilg Wächter clumar anturn tutt ilg onni.

III. Sur da las sorts a Pleun la Dieschma

(Calonda mars 1847)

Sin vischneunca da calonda martz 1847 egl vitg dadora, eisei cuncladeu da dar orra las sequentas sorts da funs, a far praus cun igl tarein da Pleun la Dieschma a da lautra vart da Planetzas sco erra in toc da tarein en las Foppas sut via ca in va en Tuorra: A quei ei cuncladeu da parchir orra denter ils vischins da Sagoign par aigna (frietad) proprietad cugls madems dreigs sco glauter funs da Bargaus a Planetzas.

1. 1847 ils 31 october eisei sin vischneunca ordinaria unanimameign cuncladeu da dar orra a minchia feug 50. tschunkeismas a madem a minchia maschel 50 tschunkeismas par in.
2. Ils 3 da maig 1848 eisei da inna cumissiun da la vischneunca preu si ils maschels ad ils feugs ad ei a resultau 255. maschels a 105. feugs: Ca dovra a schia ansemel tenor surra sorts 360. da 50 tschunkeismas par sort: fa ansemel 1800 tschunkeismas ner 60 tschaveras.
3. 1848 ils 4 may eisei sin vischneunca sadeliberau sequent surra da las surra mencionadas sorts.
  - a) Tuttas sorts ca an bucca da mezanoig dein vignir faigchias orra, ner tiglau giu la lena sin 1849 igl Junij ad en cas cuntrari scha dein ellas esser curdadas a la vischneunca.
  - b) Las sorts vegnian antschiattas a trer en las Foppas ancunter la schegchia orra suenter antrocca Pleun la Crusch: Da lou navent Pleun la Dieschma sisum a giu suenter antrocen giu las sorts vegnian si a giu ner las pendas ancunter mietz gi, a lu vegn ei antschiet a dau lantschatta sper la purteglia da Peder Coraij. – Cou davon anscheivei en igl cantun da la seiv da giarau Platzi Cavelti da lautra vart da Planetzas a va anzi antrocen la seiv ner cantun digl prau da Murezi Candrian – sur igl mencionau prau a da lou da norra, anscheiva ei orradem a vegn en suenter.
4. Igl vau da las sortz da Pleun la Dieschma a minchia penda da dar suenter ils praus vegls da Planezzas giu sut vi antrocen la via ner purteglia veglia. Davantau a Sagoign sco surra datum.

Sorts da Pleun la Dieschma

a) Igl tarein da Pleun la Dieschma fa masira tschunkeismas	12130
b) Igl tarein da lautra vart da Planetzas fa masira tschunk	1770
c) Igl tarein da las Foppas	<u>4100</u>
Tottal tschunkeismas	<u><u>18000</u></u>

5. Las Sorts an vignidas traigchias sin vischneunca da tuts ils vischins:
Chi ca a bucca safiers ansemel a preu mei in numer sco sut en plis
loghens mussau.

(Ei suonda ina gliesta cun las numeras da 61 sorts, repartgidas sin
106 fiugs (casadas), mintgamai numnadas cun prenum e num dils
(dallas) patrun(a)s-casa e cul diember da mas-chels che appartegnan
ad in fiug, plinavon cun la mesira dalla sort en tschuncheismas e l'in-
dicaziun, en tgeinin dils treis loghens la sort sesanfla). Notizia finala:

Las surra a da l'otra vart an parchidas orra en igl vischanadi da Sa-
goign: Pli tard dei igl vischanadi da Laax erra ver parcheu orra in su-
miglont diember da tschunkeismas cun igl terein da Tuleu a Marcau a
denter Salums a Planetzas da Laax a quei erra par aigna frietad a pro-
prietad sco Salums a Planetzas da Laax daventau 1850-51 ca ils da
Laax an dau orra denter lur vischins.

